

١٧ / ٧ / ١٣٨٥

١٠٢٩

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
پژوهشکده امام خمینی و انقلاب اسلامی
وابسته به مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س)

پایان نامه تحصیلی برای دریافت درجه کارشناسی ارشد در رشته تاریخ انقلاب اسلامی

عنوان:

نقش کارگزاران دوره پهلوی در رویارویی با نهضت اسلامی
«مطالعه موردی اسدا... علم»

استاد راهنما:

جناب آقای دکتر محسن بهشتی سرشت

استاد مشاور:

جناب آقای دکتر اسماعیل حسن زاده

پژوهشگر:

محمد حسین مرادی

۱۳۸۵ / ۷ / ۱۷

۱۳۸۵ / ۷ / ۱۷

شهریور - ۱۳۸۵

۱۰۳۹۰

تقدیم به

همسر فداکار و دلسوزم

و دختر دلبندم

که در طول دوران تحصیل و تدوین پایان
نامه زحمات زیادی را متحمل شدند.

تقدیر و تشکر

از توجه و مساعدت اساتیدی که در طی دوره کارشناسی ارشد در
مفروضات کسب علم و معرفت نموده ام نهایت سپاس را دارم به
فصوص از استاد راهنما جناب آقای دکتر محسن بهشتی سرشت و
استاد مشاور جناب آقای دکتر اسماعیل مسن زاده و نیز اساتید داور.

محمدمسین مرادی

تابستان ۸۵

روز اخلاعات مدرک علمی بزرگ
از شنبه مدرک

چکیده:

عنوان پایان نامه: نقش کارگزاران دوره ی پهلوی در رویارویی با نهضت اسلامی «مطالعه ی موردی اسدا...علم»

سؤال اصلی: اسدا...علم در رویارویی حکومت پهلوی با نهضت اسلامی چه نقشی بر عهده داشت؟

فرضیه ی اصلی: اسدا...علم در طراحی و هدایت برنامه های رژیم برای مقابله با نهضت اسلامی و در نتیجه تداوم و تثبیت ساختار حکومت پهلوی، به عنوان یک قدرت آشکار و در سایه ایفای نقش کرد.

در پژوهش پیش روی ما سعی کرده ایم تا بر اساس نظریه ی ساختار و کارگزار به نقش ها و اقدامات اسدا...علم در طول دوران حکومت پهلوی دوم، در برابر نهضت اسلامی به رهبری حضرت امام خمینی (س) بپردازیم. این نقش آفرینی از آنجا اهمیت فراوانی پیدا می کند که بدانیم تقریباً حضرت امام (س) در مقابل هیچ یک از کارگزاران و یا نخست وزیران دوره ی پهلوی دوم به اندازه ی اسدا...علم اظهار نظر نکرده اند. از سوی دیگر تقریباً هیچ یک از کارگزاران دوره ی پهلوی دوم به اندازه ی علم به شاه نزدیک نبوده اند. حال راز این نزدیکی و ماندگاری طولانی در ساختار قدرت پهلوی چیست؟ و سیاست های علم در برابر علماء و مراکز دینی چگونه بوده است؟ سعی شده است تا حدودی به این سؤالات پاسخ داده شود. علاوه بر مشهوراتی مانند روابط نزدیک با انگلستان، اجمالاً عواملی مانند: آشنائی با روحیات شاه، فساد اخلاقی، مالی و...، اعتقاد به تز قدرت در سایه، آموزش های اکتسابی و اعتقاد به رأس هرم ساختار قدرت از مهمترین عوامل تداوم اقتدار علم در دوران پهلوی میباشد.

روش های مقابله ی علم در برابر روحانیون به ویژه امام، مانند برخورد قهر آمیز، تلاش برای مذاکره، منزوی ساختن مراجع سازش ناپذیر از جمله امام، تقویت مراکز دینی موازی و بالاخره برقراری تماس با روحانیونی که از تسامح بیشتری در برابر حکومت پهلوی برخوردار بودند، از مهمترین روش های اسدا...علم در برابر نهضت اسلامی به رهبری حضرت امام خمینی (س) محسوب می گردد.

واژگان کلیدی: کارگزاران، نهضت اسلامی، ساختار و کارگزار، حکومت پهلوی، امام خمینی (س) و

اسدا...علم

الفضلكه:

فقد حاولنا فى الدراسه التى امامنا ان نقوم بدور و خطوات "اسدا.. علم" طوال فتره الحكومه البهلويه الثانيه امام النهضه الاسلاميه بقياده سماحه الامام الخميني^(س) على اساس نظريه البناء والعامل. نجد اهميه هذا الدور حينما نفهم ان الامام الخميني^(س)، لم يبد رايه تقريبا تجاه اى شخص من العمال او روساء الوزراء طوال الحكومه البهلويه الثانيه كما فعل فى "اسدا.. علم" من جهه اخرى لم يكن يقترب اى شخص من العمال طوال حكومه بهلوى الثانى من العاهل تقريبا ك "اسدا.. علم". فما هو سر هذا الاقتراب و الدوام المديد فى تشكيله القوه البهلويه؟ و كيف كانت سياسات "علم" تجاه العلماء و المراكز الدينيه. حاولنا ان نجيب الى هذه الاسئله الى حدما. اضافه الى المعروفات التى نعلم كالعلاقات القريبه مع انجلترا كانت من اهم اسباب دوام قوه "علم" فى الفتره البهلويه بشكل عام اسباب كالتعرف مع ذهنيه العاهل، الاباحيه و الاحتيال و...، الاعتقاد الى اطروحه القوه فى الظل، التعاليم الاكتسابيه و الاعتقاد الى رأس مثلث بناء القوه. اساليب مواجهه "علم" مع رجال الدين خاصه الامام الخميني^(س) كالمواجهه العنيفه والمحاوله للحوار وعزله المراجع المنافيلين بمن فيهم الامام الخميني، تقويه المراكز الدينيه الجانيه و فى النهايه الاتصال مع رجال الدين الذين يتميزون بالتسامح الاكثر امام الحكومه البهلويه تعتبر من اهم مناهج "اسدا.. علم" امام النهضه الاسلاميه بقياده الامام الخميني^(س).

ABSTRACT:

Role of Pahlavi executives in confrontation with the Islamic movement: a case study of Asadollah Allam

In this research, based on the theory of structure and agent, we are going to discuss the role of Asadollah Allam (one of the Pahlavi prime ministers) in opposing Imam Khomeini during Pahlavi dynasty.

The importance of Allam,s role will be apparent when we consider that most of Imam Khomeini,s statements about the Pahlavi II elites are directed to Allam.

He was also the nearest prime minister to the Shah among the Pahlavi elites. Attempts have been made to discuss politics, the mystery of this nearness and prolongation a his otuy in the political structure. What were Allam,s Policies in confronting the clergies and religious centers?

Also attempts to answers to these questions. It is important to bear in mind Hat in addition to Allam,s good relationship the with United Kingdom, his knowledge a Shah,s mentality, his immorality, his corruption, etc his belif in the thesis a the power in shadow, and his idea about the structure of power, were the most important factors that explain his great role in Pahlavi regiem.

Allam followed many policies intending confrontation, especially with Imam Khomeini, and religious establishment ranging from rough suppression to negotiating religious authorities.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۵	مقدمه
۵	- بیان مسئله
و	- سؤال اصلی
و	- سؤالات فرعی
و	- پیش فرض ها
و	- فرضیه های اصلی و فرعی پژوهش
و	- تعریف مفاهیم
ز	- ضرورت و اهمیت موضوع
ز	- پیشینه ی تحقیق و جنبه های جدید این پژوهش
ح	- بررسی و نقد منابع مهم
۱	فصل اول: مباحث نظری (ساختار و کارگزار)
۲	- مقدمه
۳	- تأثیر ساختار بر کارگزار
۷	- تأثیر کارگزار بر ساختار
۱۳	فصل دوم: منابع قدرت در دوره ی پهلوی دوم
۱۴	- مقدمه
۱۶	- منابع داخلی
۳۰	- منابع خارجی
۳۵	فصل سوم: نقش خاندان علم در ساختار قدرت عصر پهلوی
۳۶	- سابقه ی تاریخی خاندان علم
۴۴	- نقش سیاسی
۵۴	- نقش اقتصادی
۵۸	- نقش فرهنگی
۶۲	فصل چهارم: نقش اسدا... علم تا قبل از نخست وزیریش در مقابله با جریان های ضد رژیم
۶۳	- علم در مقام یک شخصیت اجرایی
۷۸	- هدایت جریان های سیاسی پشت پرده
۹۵	فصل پنجم: ساز و کارهای اسدا... علم در مقابله با نهضت اسلامی در دوره ی نخست وزیری
۹۶	- مقدمه

۱۰۰.....	- ساز و کارهای سیاسی
۱۱۱.....	- ساز و کارهای فرهنگی - اجتماعی
۱۴۳.....	- ساز و کارهای نظامی و انتظامی
۱۷۲.....	فصل ششم: نقش اسدا... علم در رویارویی با نهضت اسلامی پس از کناره گیری
	از نخست وزیری تا زمان فوت
۱۷۳.....	- مقدمه
۱۷۶.....	- عملکرد و سیاست های علم در دوران ریاست بر دانشگاه پهلوی
۱۸۴.....	- عملکرد و سیاست های علم در مقام وزارت دربار
۲۰۸.....	- درگذشت علم و تأثیر آن بر حکومت پهلوی
۲۱۱.....	نتیجه گیری
۲۱۸.....	فهرست منابع و مآخذ
۲۲۶.....	پیوست ها
۲۲۷.....	- اسناد
۲۵۸.....	- برخی از مصوبات مجلس اول و دوره ی چهارم مجلس سنا
۲۵۹.....	- تصاویر

الف - بیان مسئله:

شناخت تحولات دوره ی پهلوی در تاریخ معاصر ایران به ما کمک می کند تا به درک روشن تری از فضای سیاسی، اجتماعی و فرهنگی این دوره نائل آییم. هم چنین بتوانیم تأثیرات آن را بر تحولات بعدی کشورمان ارزیابی کنیم. زیرا ریشه ی بسیاری از تحولات و تغییرات سیاسی، اجتماعی و فرهنگی امروزه را باید در آن دوره جستجو کرد.

در این میان آن چه به فهم ما از این دوره کمک مؤثری خواهد کرد، شناخت شخصیت ها و بازیگران اصلی آن یا به تعبیر دیگر کارگزاران و نخبگان آن دوره است. «پاره تو» و «موسکا» معتقدند که این افراد، نخبگان برجسته ای هستند که با دیگران متفاوتند و می توانند در عرصه های مختلف کشور نقشی خاص ایفا کنند. موسکا معتقد است در حیات سیاسی جوامع بهترین هایی وجود دارند که منظور او از این بهترین ها عبارت است از:

«انسان هایی که در موقعیت مناسبی هستند و قادرند که بر هم نوعان خود به بهترین نحو حکومت

برانند»^۱

هم چنین پاره تو معتقد است که در هر جامعه ای افرادی هستند که به علل و انگیزه های متفاوت از موقعیت برجسته ای برخوردارند و در سازمان های مختلف سیاسی و اجتماعی نقش تعیین کننده ای در تصمیم گیری ها بازی می کنند.^۲ آن ها از خصائلی خاص مثل هوش، ذکاوت، مهارت و صلاحیت برخوردارند و در زندگی توأم با رقابت های مداوم نمره ی خوبی می گیرند.^۳

بدین ترتیب ملاحظه می شود که شناخت عصر پهلوی بدون شناخت کارگزاران و نخبگان و تأثیرات متقابل آن ها بر ساختار های آن دوره میسر نیست. این شناخت زمانی ضرورت خود را بیشتر نمایان می کند که متوجه شویم، پادشاهی بر مملکت فرمان می راند که ظاهراً خود را پادشاه مشروطه می نامد و نمادهای مشروطیت (مجلس، هیئت دولت، قانون اساسی و ...) را نیز حفظ کرده است. اما تقریباً همه ی آن ها عمدتاً شکل صوری دارند و در پشت این نمادهای دموکراتیک دست های دیگری به صورت فعال جریان دارد که شاید بر اثر آن قدرت شاه چیزی از پادشاهان دوره ی قاجار، در دوران پیش از مشروطیت کم ندارد.

باید این نکته را نیز افزود که در دوره ی پهلوی، آن ها نیز ساختار نخبه گرایی دوره ی قاجار را حفظ کردند. بنابراین ناچار بودند برای تحکیم پایه های حکومت خود، به ویژه در دوره ی پهلوی دوم که دارای

^۱ - علیرضا ازغندی، ناکار آمدی نخبگان سیاسی ایران بین دو انقلاب، نشر قومس، چاپ اول، ۱۳۷۶، ص ۲۹.

^۲ - همان، ص ۳۸.

^۳ - همان، ص ۱۴.

ضعف های عمده ای بود، متکی به برخی از این کارگزاران و ساختارهایی که آن ها در آن نقشی بر عهده داشتند، باشند. در این صورت شناخت نقش هایی که این افراد بازی می کردند، بیش از پیش خود را نمایان خواهد ساخت.

البته قدرتی که این نخبگان به دست می آوردند ناشی از کار آمدی و لیاقت آن ها میمکن است نباشد، بلکه هدیه ای است که از سوی شخص شاه به آن ها اعطاء شده است. (حداقل در میان اکثر آن ها) در نتیجه این امکان برای آن ها فراهم می آید تا بر زندگی شهروندان تاثیر تعیین کننده ای بگذارند.

این نخبگان که ما آن ها را نخبگان درباری می نامیم، در واقع محرمان خانواده ی شاهی محسوب می گردند. بنابراین قادرند در ساختار سیاسی، مهم ترین فرمان ها را صادر کنند. از میان این افراد، کسانی چون اسد... علم به لحاظ اهمیت و رتبه بندی از مقام، منزلت و نفوذ ویژه ای برخوردار است.

نقش نخبگان در دوره ی رضاشاه کاملاً آشکار است و در دوره ی حاکمیت پسرش نیز حداقل چهل خانواده ی نخبه پرور نقش مهمی در ساختار سیاسی ایران ایفا کردند. شاه به دلیل دوستی دیرینه و خدمات صمیمانه و اعتمادی که به آنان داشت، از آن ها در برقراری رابطه با قدرت های خارجی، کسب اخبار و نفوذ در گروه های اجتماعی غیر رسمی و در نهایت تحکیم پایه های سلطنتش بهره های فراوان برد.

در این میان شاید کسی به اندازه ی «اسد... علم» برجسته نباشد. وی که پسر یکی از خوانین بیرجند یعنی شوکت الملک علم می باشد و فرد اخیر نیز در دربار رضاشاه از مقام و منزلت خاصی برخوردار بود، توانست با وجود آن که تحصیلات بالایی نداشت، به سرعت خود را به دلایل مختلف به شاه نزدیک کند تا جایی که به صمیمی ترین یار و محرم اسرار شاه تبدیل شد. از این جهت وی در بسیاری از رویداد های دوره ی پهلوی دوم نقشی اساسی ایفا کرد که در ساختار حکومت پهلوی منحصر به فرد است. این نقش آفرینی او در عرصه ی سیاست داخلی و خارجی خود را به دو شکل نشان داد. الف: نقش های رسمی و دولتی مانند؛ استاندار، وزارت، نخست وزیری، ریاست دانشگاه پهلوی و ده ها سمت دولتی دیگر. ب: نقش های غیر رسمی و پشت پرده.

آن چه از اهمیت بیشتری برخوردار است، نقش علم به عنوان یک قدرت در سایه است یعنی شناخت بُعد دوم. زیرا تاثیرات و اهمیت این بخش از کار وی برای تحکیم و در نتیجه طولانی تر شدن حکومت پهلوی حائز اهمیت است. بدین جهت است که ما شاهدیم، شاه در پس هر مقام رسمی که به علم اعطا می کند، هدف بزرگتری تعقیب می کند. مثلاً هدف شاه از اعطای ریاست دانشگاه پهلوی به علم، آرام کردن اوضاع متشنج فارس بود.

حتی برای شناخت ریشه های انقلاب اسلامی و اساساً نهضت اسلامی ما ناگزیریم تا به ابعاد مختلف شخصیتی همچون علم در هر بخشی که به نقش آفرینی در آن پرداخت، اشاره کنیم و آن را مورد تجزیه و تحلیل قرار دهیم.

علم چه کرد که توانست تا این حد به شاه نزدیک شود؟ تاثیرات او بر تصمیم گیری های مهم تا چه میزان بود؟ چرا علم در خاطرات خود هرچه به انقلاب نزدیک می شویم احساس نگرانی بیشتری می کند؟ و آن را به صراحت به شاه مکرراً گوش زد می کند؟ عملکرد علم در قبال نهضتی که به رهبری امام (ره) از سال ۱۳۴۱ آغاز شد، چگونه بود؟ چرا علم دستور سرکوب قیام ۱۵ خرداد را بر خلاف ادعای خود مبنی بر مردم داری و دادن حق به مردم صادر کرد؟ امیدوارم پاسخ به این سوالات در پژوهش پیش روی ما تا حدودی روشن گردد.

ب- سوال اصلی: اسد... علم در رویارویی حکومت پهلوی با نهضت اسلامی چه نقشی بر عهده داشت؟

ج- سوالات فرعی:

۱. تاثیرات متقابل ساختار و کارگزار چیست؟

۲. منابع قدرت در دوره ی پهلوی کدام است؟

۳. نقش خاندان علم در ساختار قدرت عصر پهلوی چه بود؟

۴. نقش اسد... علم در برخورد با جریان های ضد رژیم تا پیش از دوره ی نخست وزیریش چه

بود؟

۵. اسد... علم در دوران نخست وزیریش از چه ساز و کارهایی در مقابله با نهضت اسلامی بهره

می برد؟

۶. اسد... علم چه نقشی در رویارویی با نهضت اسلامی پس از کناره گیری از نخست وزیریش تا

زمان وفاتش ایفا کرد؟

د- پیش فرض ها:

۱. علم در مقابله با نهضت اسلامی نقش مهمی داشت.

۲. رابطه ی شاه با علم، رابطه ای ویژه و بسیار صمیمی بود.

ه - فرضیه های اصلی و فرعی پژوهش:

اسد... علم در طراحی و هدایت برنامه های رژیم، برای مقابله با نهضت اسلامی و در نتیجه تداوم و تثبیت

ساختار حکومت پهلوی، به عنوان یک قدرت آشکار و در سایه ایفای نقش می کرد.

ز- تعریف مفاهیم:

۱. طراحی برنامه: ارائه ایده ای خاص برای رسیدن به هدفی معین در کوتاه مدت و یا دراز مدت.

این ایده ممکن است جنبه‌ی سیاسی، نظامی یا فرهنگی - اجتماعی، داشته باشد.

۲. هدایت برنامه: فرماندهی و نظارت بر برنامه‌ی طراحی شده ممکن است به صورت آشکار و یا پنهان صورت گیرد.

۳. نهضت اسلامی: منظور اعتراضات مردمی دوره‌ی پهلوی دوم است که ریشه در اعتقادات مذهبی مردم داشت و عمدتاً روحانیون و حوزه‌های علمیه، به ویژه حوزه‌ی علمیه قم طلایه دار آن بودند و پس از فوت آیت‌الله بروجردی وقتی امام (ره) به عنوان رهبر نهضت مطرح گردید، وارد مرحله‌ی تازه‌ای گردید. بنابراین در این تحقیق منظور از نهضت اسلامی عمدتاً همان نهضتی است که امام (ره) رهبری آن را از سال ۱۳۴۱ تا سال ۱۳۵۷ بر عهده گرفت و به پیروزی رساند.

۴. قدرت در سایه: منظور طراحی و هدایت برنامه‌های رژیم شاه برای مقابله با نهضت اسلامی به صورت غیر محسوس و پشت پرده توسط اسدا... علم می باشد که به ظاهر نقش اصلی بر عهده‌ی شاه قرار داشت، اما در اصل مغز متفکر آن علم بود. مانند: سیاست داخلی و به ویژه روابط خارجی.

ح- ضرورت و اهمیت موضوع:

شناخت ریشه‌های انقلاب اسلامی یکی از مهم‌ترین و ضروری‌ترین عوامل درک انقلاب برای نسل امروز است. در این میان شناخت نقش افراد شاخص دوره‌ی پهلوی جهت تحکیم و استمرار رژیم که لازمه‌ی آن مقابله با حرکت‌های ضد رژیم بود و از خود تلاش پیگیر نشان دادند، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. شاید در میان این افراد شاخص، اسدا... علم به دلیل نزدیکی بیش از حد وی به شاه یکی از مهم‌ترین این چهره‌ها باشد. تا جایی که حسین فردوست در مورد وی می گوید: همیشه پس از شاه حرف آخر را علم می زد. مخصوصاً نقشی که وی در پشت پرده به عنوان یک قدرت در سایه ایفا می کرد، از اهمیت بالایی در تثبیت حکومت پهلوی (که لازمه‌ی آن مقابله با نهضت اسلامی بود) برخوردار است.

ط- پیشینه‌ی تحقیق و جنبه‌های جدید این پژوهش:

در مورد اسدا... علم کتاب‌ها، مقالات و پایان‌نامه‌های متعددی نوشته شده است. مانند یادداشت‌های علم، خاطرات محرمانه‌ی او، زندگی سیاسی خاندان علم و نیز مردی برای تمام فصول از آثار مظفر شاهی، چهره‌ی واقعی علم اثر محمود طلوعی، نقش اسدا... علم در تحولات سیاسی ایران، پایان‌نامه‌ی آقای شیرا...مداحی و مقالات و کتب متنوع دیگری که کم و بیش در پژوهش پیش روی از آن‌ها بهره برده شده است. اما دو نکته در مورد او وجود دارد که به نظر می آید کمتر به آن توجه شده است: یکی زد و بندها و اقدامات پشت پرده‌ی علم در زمینه‌های گوناگون که اهمیت آن بیش از مناصب و مقام‌های رسمی وی می باشد و دوم رویکرد خاص برخی از این اقدامات در مواجهه با نهضت امام (ره) است که نمود آشکار آن، رویارویی وی با قیام ۱۵ خرداد

ی- بررسی و نقد منابع مهم

۱- یادداشت های امیر اسدا... علم: این کتاب چهار جلدی حدود ۹ سال از زندگی امیر اسدا... علم را در برمی گیرد یعنی از سال ۱۳۴۷ تا ۱۳۵۶ هجری شمسی. وی تقریباً به صورت روزانه خاطرات خو را نوشته و به بانکی در سوئیس می سپرده است و وصیت کرده که ده سال پس از مرگش منتشر شود. علینقی عالیخانی که از نزدیکان خانواده ی علم محسوب می شود، این مجموعه را ویراستاری کرده است. وی در مقدمه اشاره می کند که علم یادداشت های دیگری هم داشته است. اما چون به بانک سپرده نشده است، اثری از آن به دست نیامده است. جمشید خزیمه یکی از نزدیکان و بستگان خانواده ی علم به نقل از ملک تاج علم (همسر علم) می گوید: علم از دوران وزارت کشور خود در کابینه ی حسین علاء یعنی از سال ۱۳۳۴ هـ. ش مشغول نوشتن یادداشت های روزانه ی خود بوده است. بنابراین باید حجم عظیمی از این یادداشت ها وجود داشته باشد که هنوز به چاپ نرسیده است (البته در صورت صحت این مسئله) به هر حال این کتاب حاوی نکات مهمی چه مربوط به همین سال های که یادداشت ها نوشته است و چه مربوط به سال های قبل که از آن در این یادداشت ها یاد می کند، می باشد. اما اشکالاتی نیز این اثر دارد به عنوان مثال در برخی موارد علم اشاره می کند، جرأت توضیح صریح مطلبی را ندارد و به طور تلویحی به آن اشاره می کند. مانند: مرگ مشکوک ارتشبد خاتم فرمانده نیروی هوایی و شوهر خواهر شاه. می نویسد: رازی است که باید آن را با خود به گور برد. از این موارد، در یادداشت های او فراوان دیده می شود که برای استفاده از آن محقق ناچار باید متوسل به حدس و گمان گردد.

۲- گفتگوهای من با شاه (خاطرات محرمانه ی امیر اسدا... علم):

این کتاب دو جلدی نیز در بردارنده ی مهم ترین خاطرات زندگی سیاسی اسدا... علم است که بسیاری از مطالب آن، در واقع همان یادداشت های روزانه اسدا... علم می باشد. اما نثر آن و جمله بندی آن به نسبت یادداشت های علم بهتر است.

۳- زندگی سیاسی خاندان علم، اثر مظفر شاهی است که در آن به طور کلی به خاندان علم و به صورت خاص به زندگی سیاسی اسدا... علم پرداخته است. این اثر اطلاعات نسبتاً خوبی در مورد زندگی سیاسی خاندان علم، به دست می دهد که در آن از منابع متنوع بهره برده است. در عین حال ابهامات و اشکالاتی در باب نقش اسدا... علم در رویدادهای مختلفی که بدان پرداخته است، دیده می شود. اسناد و مدارک ارائه شده بیان کننده زوایای مختلف شخصیت و اقدامات علم نیست.

۴- مردی برای تمام فصول، اثر مظفر شاهی: این کتاب مکمل اثر قبلی اوست. وی سعی کرده با ارائه ی اسناد و مدارک جدیدی اشکالات اثر پیشین خود را در این اثر بر طرف نماید. بنابراین حُسن این اثر آن است

که از اسناد فراوانی بهره برده و این کتاب اختصاصاً به اسدا... علم می پردازد. با تمام محاسنی که این اثر دارد در برخی موارد به نظر می رسد که نویسنده از حالت بی طرفی خارج شده و بیشتر مطالب کتابش به سمت و سویی خاص هدایت می شود.

۵- صحیفه ی امام، مجموعه آثار امام خمینی (س): این کتاب ۲۲ جلدی حاوی اطلاعات ارزشمندی پیرامون پژوهش ماست، از آن جهت که موضع گیری های امام (ره) را در تحولات مختلف پیش از انقلاب، بویژه دیدگاه های حضرت امام در باره ی دولت علم را نشان می دهد. زیرا ایشان به طور مستقیم و غیر مستقیم به دولت وی اشاره کرده اند. اما از آن جا که این اثر بیشتر سخنرانی ها، پیام ها، مصاحبه های حضرت امام می باشد که جمع آوری و مکتوب شده است و اثری از قبل طراحی شده و نوشتاری نیست، نوعی تشتت موضوعی در آن دیده می شود. از طرف دیگر نثر برخی از مطالب آن ناخوانا و بعضاً کمی مشکل است.

۶- چهره ی واقعی علم، اثر محمود طلوعی: این اثر مجموعه ای از زندگانی خاندان علم و هم چنین مقام های رسمی اسدا... علم می باشد که نویسنده به شرح آن پرداخته است. ایراد این کتاب آن است که به منابع مورد استفاده خود کمتر اشاره کرده است و هم چنین مطالب کتاب بیشتر نقل قول است. ضمن آن که نظم مطالب در بسیاری از قسمت های کتاب از هم گسیخته است.

۷- مجموعه ی اسناد: شامل اسنادی از مرکز اسناد انقلاب اسلامی، اسناد مرکز مؤسسه ی مطالعات تاریخ معاصر ایران، اسناد مؤسسه ی مطالعات و پژوهش های سیاسی، اسناد بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی. بسیاری از اسناد این مجموعه ها تکراری است. اما در عین حال تفاوت هایی میان آن ها نیز دیده می شود. چنان که اسناد بنیاد پژوهش های آستان قدس رضوی بیشتر مربوط به لیست املاک، مستغلات و افراد مواجب بگیر است. یا اسناد مؤسسه ی مطالعات تاریخ معاصر ایران بیشتر به جنبه های سیاسی - اجتماعی موضوع می پردازد. طبیعی است که اسناد مرکز اسناد انقلاب اسلامی نیز به موضوعات مربوط به انقلاب بپردازد. در این میان برخی از اسناد مؤسسه ی مطالعات و پژوهش های سیاسی به دلیل آن که بعضاً اسناد سازمان های امنیتی رژیم گذشته می باشد، باید در استفاده از آن ها دقت بیشتری به عمل آورد.